

ÀKÒTUN ÌMỌ NÍNÚ GÍRÁMÀ, LÍTÍRÉŞỌ ÀTÌ ÀŞÀ YORÙBÁ (NÍ ÌLÀNÀ CCMAS)

**ỌLÁLÉRÈ ADÉYEMÍ
HEZEKIAH OLÚFEMI ADÉỌŞUN
BÓLÁNLÉ ELIZABETH ARÓKOYỌ**

© 2025
OLÁLÉRÈ ADÉYEMÍ
HEZEKIAH OLÚFÈMI ADÉỌŞUN
BÓLÁÑLÉ ELIZABETH ARÓKOYÒ

Ẹnikẹni kò gbọdò da ohunkóhun kọ tàbí kí ó gbé ohunkóhun jade nínú iwé
yíi yàtò fún iṣẹ iwádìí láìgba àṣẹ tí a kọ sílẹ fún ẹṣẹ ẹyẹ látí ọwọ ilé iṣẹ aṣewétà
tí ó ẹ é jade.

ISBN: 978-978-51301-9-5

Published by:
Department of Linguistics and Nigerian Languages,
Faculty of Arts, University of Ilorin, Nigeria.

ÌFISỌRÍ

Fún gbogbo olólùfẹ̀ èdè, lítírẹ̀şò àti àşà Yorùbá káàkiri àgbáyé.

ÀTẸ ÀKÓÓNÚ

ÌFISỌRÍ	iii
ÌDÚPẸ	iv
ỌRỌ ÌṢÁÁJÚ	v
ÀTẸ ÀKÓÓNÚ	vi
 ORÍ KÌÍNÍ	
ÀWỌN YORÙBÁ, ÈDÈ ÀTI ÀṢÀ WỌN (YORÙBÁ PEOPLE, LANGUAGE AND CULTURE)	
Roheemat Olabimpe Adéyemí	
Ibrahim Àbáyòmí Adeigbe	1
 ORÍ KEJÌ	
FÒNÉTÍÌKÌ ÀTI FONÓLÓJÌ ÈDÈ YORÙBÁ (PHONETICS AND PHONOLOGY OF YORÙBÁ LANGUAGE)	
Ànuolúwapò Adéwùnmí Adétòmíwá	
Alimot Fọlákẹ̀ Èlẹ̀shin-Ajìkòbí	17
 ORÍ KẸTA	
MỌFÓLÓJÌ ÈDÈ YORÙBÁ (MORPHOLOGY OF YORÙBÁ LANGUAGE)	
Fatai Toyin Kareem	
Bolanle Elizabeth Arokoyo	45
 ORÍ KẸRIN	
SÍNТАÀSÌ ÈDÈ YORÙBÁ (SYNTAX OF YORÙBÁ LANGUAGE)	
Ọlátúbòsún Christopher Ọmọléwu	
Issa O. Sanusi	61
 ORÍ KARÙN-ÚN	
ÀKỌTÓ ÈDÈ YORÙBÁ (ORTHOGRAPHY OF YORÙBÁ LANGUAGE)	
Ànuolúwapò Adéwùnmí Adétòmíwá	102
 ORÍ KẸFÀ	
ÀRÒKỌ ÀTI ÀKÀYÉ (ADVANCED COMPOSITION AND COMPREHENSION)	
Babátúndé C. Táíwò	120

ORÍ KÌÍNÍ

ÀWỌN YORÙBÁ, ÈDÈ ÀTÍ ÀṢÀ WỌN (YORÙBÁ PEOPLE, LANGUAGE AND CULTURE)

Roheemat Olabimpe Adéyemí

Department of Linguistics and Nigerian Languages, Faculty of Arts,
University of Ilorin

àtí

Ibrahim Àbáyòmí Adeigbe

Department of Linguistics, African & Asian Studies, Faculty of Arts,
University of Lagos

Ìfojú-gbòòrò-wò

Yorùbá bọ, wọ́n ní ‘bọmọ ọ̀ bātàn, á á bārọ́bá, àrọ́bá sì ní baba itàn’. Ó tọ́, ó sì ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì kí akẹ̀kọ̀ọ̀ èdè, àṣà àtí lítírẹ̀ṣọ̀ Yorùbá ní ìmọ̀ tó lẹ̀nìlẹ̀ nípa àwọ̀n ẹ̀yà tí à ń pè ní Yorùbá gan-an. Ibi tí wọ̀n ti ẹ̀ wá, irú èdè àtí ẹ̀ka-èdè tí wọ̀n ń sọ. Iṣẹ̀ atí iṣe wọ̀n, Ìmọ̀ lẹ̀nìlẹ̀ èrò Yorùbá, Ìgbàgbọ̀ wọ̀n, ọ̀nà Ibára-ẹ̀ni-sọ̀rọ̀ tí wọ̀n ń lò àtí èdè tí wọ̀n ń sọ lẹ̀nu. Nínú iṣẹ̀ yí ní a ó ti máa ṣàlàyé ohun gbogbo tí a là kalẹ̀ yí fún àfikún ìmọ̀ àwọ̀n akẹ̀kọ̀ọ̀.

Èrò̀ngbà

Èrèdí iṣẹ̀ yí ní láti fi ìmọ̀ kún ìmọ̀ akẹ̀kọ̀ọ̀ lórí àwọ̀n ẹ̀yà Yorùbá, èdè, àṣà, iṣe àtí lítírẹ̀ṣọ̀ wọ̀n. Ní lẹ́yìn ẹ̀kọ̀ yí, akẹ̀kọ̀ọ̀ yóò lè:

- i. ṣàlàyé nípa orírùn àwọ̀n Yorùbá, àwọ̀n iran àtí ẹ̀yà tí wọ̀n ń pè ní Yorùbá;
- ii. jíròrò lórí èdè àtí àwọ̀n ẹ̀ka-èdè Yorùbá àtí bí èdè wọ̀n ẹ̀ di àpilẹ̀kọ̀ láti àwùjọ̀ alohùn;
- iii. tọ́ka sí iṣẹ̀se àtí àṣà tí wọ̀n mọ̀ àwọ̀n Yorùbá mọ̀; àtí
- iv. ẹ̀ ẹ̀ atótónu lórí ìmọ̀ ìgbàgbọ̀ àtí èrò báýẹ̀ṣerí àwọ̀n Yorùbá.

Ìran Yorùbá: Bí Orúkọ Yorùbá ẹ̀ jẹ̀ jáde

Yorùbá ní orúkọ èdè tí àwọ̀n ẹ̀yà àtí iran adúláwọ̀ kan tí a mọ̀ sí Yorùbá ń fọ̀. Kò sí ẹ̀rì tí kò ní àtakò lórí bí a ẹ̀ ẹ̀ sẹ̀dà orúkọ Yorùbá tí a mọ̀ àwọ̀n ẹ̀yà wọ̀nyí sí. Yorùbá jẹ̀ ọ̀rọ̀ tí a lè túmọ̀ sí àwọ̀n ẹ̀yà kan; tàbí èdè àwọ̀n ẹ̀yà kan tàbí àwọ̀n orílẹ̀-èdè kan Adeoye, 1979, o. i.1). Àríyànjiyàn sì wà lórí àsìkò tí a bèrè sí í lo orúkọ nàà fún ẹ̀yà tí à ń sọ̀rọ̀ nípa rẹ̀ yí. Awoniyi (1978) fídí ẹ̀ múlẹ̀ pé nńkan bí i ọ̀dún 1918 ní Bowdich kọ̀kọ̀ tọ́ka sí àwọ̀n iran yí gẹ̀gẹ̀ bí Yariba nígbà tí ó ẹ̀

àkòsilẹ̀ ònkà Yorùbá láti oókan dé ẹ́ẹwàá gégé bí ó ẹ̀ gbó ọ̀ lẹnu àwọn ará Ashanti ní orílẹ̀-èdè Ghana.

Yorùbá jẹ ọ̀rọ̀ tí ó kẹnú gégé bí ojú tí àwọn àgbà fí wo ọ̀rò nàà. Lára iran pàtàkì ní ilẹ̀ adúláwọ̀ ní a mò sí Yorùbá. Àwọn iran Yorùbá tẹ̀dó sí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, yàtò fún èyí, ọ̀pọ̀ àwọn ọ̀mọ Yorùbá tún tẹ̀dó sí àwọn orílẹ̀-èdè bí i Brasil, Ilẹ̀ Sàró, Trinidad àti Tobago, Cuba, Ilú olóminira Bẹ̀nẹ̀ àti Togo. Ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àwọn ipínlẹ̀ tí ó jẹ̀ tí iran Yorùbá ni: Ipínlẹ̀ Ọ̀yọ̀, Ogun, Ọ̀sun, Ońdó, Èkítì, Kúàrà, Èkó. Bákan nàà ni àwọn Yorùbá ni orírùn ni àwọn ipínlẹ̀ bí i Kogí àti Edo.

Láti ibèrè pèpẹ̀, kí í ẹ̀ gbogbo ilẹ̀ káàárò-òò-jiire ló n jẹ̀ Yorùbá. Tẹ̀lẹ̀ rí, àdúgbò tàbí ẹ̀kùn kòòkan ni ó ní orúkọ fún ara rẹ̀; kò sí orúkọ kan gúnmo fún gbogbo wọn, àti èdè wọn lápapọ̀ (Eades, 1980, 2; Awóbùlúyì, 2001, p. 8; Fadipe, 2012, o.i.29). Onírúurú bí aṣo aláḡẹmọ̀ ni itàn tó rò mò isẹ̀dá àwọn èyà tí à n pè ní Yorùbá. Àwọn mìíràn ẹ̀ é gbàgbó nígbà tí àwọn kan jẹ̀ àṣodùn lásán. Àwọn kan tilẹ̀ wà tí wọn n sẹ̀gbé lẹ̀yìn ilú kan tàbí òmíràn pẹ̀lú. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn onímọ̀ ni wọn ti sise lóri ibi tàbí àkókò tí iran Yorùbá bèrẹ̀. Lára àwọn onímọ̀ bèrẹ̀ ni Johnson (1921), Adéoyè (1979), Awóníyì (1978), Àtándá (1980), Ládélé, Oyèbámijí, Awórindé, Oyèrindé, àti Ọ̀ládàpọ̀ (2006), Oyèbámijí, Adébòwálẹ̀, Alàgbé, àti Oyèrindé (2009), àti Fádípẹ̀ (2012). Isẹ̀ àwọn ará isáájú wònyí ni a ó gúnlẹ̀ láti jíròrò nípa isẹ̀dálẹ̀ àti orírùn àwọn Yorùbá.

Oyèbámijí àti àwọn iyókù rẹ̀ (2009) gbà pé Odùduwà ni Bàbá-ńlá àwọn Yorùbá àti pé ọ̀rùn ni ó ti rò wá sáyé, idí sí nìyí tí wọn fí n pè é Odùduwà Atẹ̀wònrò. Oríṣíríṣí ẹ̀ṣẹ̀-ifá ni ó tọ̀ka sí orírùn àwọn Yorùbá, Irosun méjì tọ̀ka sí i, Ọ̀kànràn Àjàgbilẹ̀ nàà tọ̀ka sí i. Ọ̀kànràn Àjàgbilẹ̀ ni wọn n pè ní Ọ̀kànràn lóṭùn ún, Ọ̀wòrin lósi. Nínú Irosun méjì, ifá sọ̀rọ̀ nípa bí a ẹ̀ dá ilẹ̀ Yorùbá sílẹ̀, pàápàá jù lọ̀ Baba-ńlá Yorùbá tí a mò sí Odùduwà pé ó tẹ̀ ẹ̀wònrò ní Ọ̀tu Ifẹ̀ ní, pé Elédumàrẹ̀ ló kó okùn ayé lé e lówó, ló fí rò sí ọ̀de Ifẹ̀ pẹ̀lú àwọn èròjà kan tí ilẹ̀ fí n fẹ̀ lọ̀ tí ó di Ilẹ̀-Ifẹ̀.

Ládélé, Oyèbámijí, Awórindé, Oyèrindé, àti Ọ̀ládàpọ̀, (2006) tọ̀ka sí ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ itàn àgbówí, àgbósọ̀ àti ahésọ̀ tí ó wà lóri isẹ̀dálẹ̀ Yorùbá. Wọn fidiì múlẹ̀ pé Odùduwà ló tẹ̀ Ilẹ̀-Ifẹ̀ dó. Láti Ilẹ̀-Ifẹ̀ ni iran Yorùbá ti bèrẹ̀ síní tàn kààkiri orílẹ̀-èdè ayé. Àwọn Yorùbá ni ó fidiì múlẹ̀ ní Ipínlẹ̀ Èkó, Ọ̀yọ̀, Ọ̀gùn, Ońdó, Ọ̀sun, Èkítì, àti Kúàrà. Bákan nàà ni àwọn Yorùbá pọ̀ ní Ipínlẹ̀ Edó, Kogí àti Dẹ̀tà.

Babalọ̀la, Awoniyi, Olukoju, Alaba, Ojetunde, Abolarin, àti Adelusi, (1988) ṣàlàyé pé itàn isẹ̀dálẹ̀ Yorùbá jẹ̀ èyí tí ó kún fún itàn lóri bí ọ̀kan-ò-jòkan orílẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ nílẹ̀ Yorùbá. Èyí tí ó jẹ̀ ọ̀títọ̀ nínú àwọn itàn ọ̀hún ni àwọn itàn àtẹ̀nudẹ̀nu tí ó fí yé wa pé orílẹ̀ sálálú tí àwọn babańlá àwọn Yorùbá tẹ̀dó sí láti igbà isẹ̀ṣe nàà ni wọn wà tí tí ilú fí n gbòòrò sí i. Wọn tún ní ẹ̀rí fí hàn pé àwọn èniyàn tí wọn n sọ̀ èdè Yorùbá, Edó, Igálà, Idómà, Igbo, Tápà, Èbirà àti Gbàrí súnmo pẹ̀kípẹ̀kí lóríilẹ̀ tó yí ipàdẹ̀ Odò Oya àti Odò Benue ká. Àwọn èyà wònyí sì bèrẹ̀ síní pinya lóri aayan wíwá ilẹ̀ tó fẹ̀ sí i fún ara wọn. Báylí sìnì àwọn Yorùbá ẹ̀ tẹ̀ ilẹ̀ tí wọn wà lóni dó. Fún idí èyí, tí ẹ̀nikan bá ní apá ilà-òòrùn ni

àwọn Yorùbá ti wá, apá ilà-oòrùn tí wọn ti wá kò kojá irú ibi tí ipínlẹ̀ Benue wà lóníí ni orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ilẹ̀-Ifẹ̀ ni wọn gbà gégé bí orí láàrin àwọn ilú tí àwọn Yorùbá kókò tẹ́dó sí, Odùduwà sìni Ọba àkókò lǎwùjọ Yorùbá. Àwọn ọmọ rẹ̀ sìni àwọn tí wọn jáde láti lọ tẹ̀ ọpọ̀ ilú miiran lǎwùjọ Yorùbá dó. Èrí miiran tí àwọn onímọ̀ wọnyí tọka sí ni pé, láti ibèrẹ̀ pèpẹ̀ ni ọlájú tó ga ti fidímúlẹ̀ sí Ilẹ̀-Ifẹ̀. Àwọn ará Ifẹ̀ ti n ẹ̀ ẹ̀-ọ̀nà aláàrà-barà bí i, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àti ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀, ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àti ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀.

Bákan náà, Dásàolú àti Ofuasia (2020) nínú ẹ̀ ẹ̀ wọn sọ pé, Ọbátálá ni Olódùmarè fún ní àṣẹ láti wá dá ilẹ̀-ayé, kí ó sì dá àwọn ènìyàn lókàn-ò-jòkan. Sùgbón nígbà ó n ẹ̀ wá sí ayé, ó ẹ̀ alábápàdé àwọn èyàn kan tí wọn n dá ẹ̀mu. Ọbátálá fẹ̀ràn ẹ̀mu púpọ̀, ó sì bèrẹ̀ sí ní mu ẹ̀mu tití ó fi yó bàmúbámú. Igbà tí ó dé ilẹ̀-ayé, kò lè ẹ̀ ẹ̀ tí Adédàà rán an gégé bí ó ti tò àti bí ó ẹ̀ yẹ mọ, dípò bèè, ó bèrẹ̀ sí ní dá àwọn èyànkéyàn bíi Àfín, Abuké, Arọ̀ àti àwọn Àkàndá èyàn miiran. Èyí bí Olódùmarè nínú, Ó sì pàṣẹ̀ kí Odùduwà wá gba ẹ̀ náà ẹ̀ lówó Ọbátálá, báyii ni Odùduwà ẹ̀ jẹ̀ ẹ̀ Olódùmarè dáadàa.

Ènu àwọn omímọ̀ kò kò lórí iye ọmọ̀ tí Odùduwà bí, àwọn ohun tí ó hàn nínú àkọ̀sílẹ̀ wọn ni pé àwọn ọmọ̀ Odùduwà àti ọmọ̀ ọmọ̀ rẹ̀ ni wọn tẹ̀ àwọn ilú kòòkan dó nílẹ̀ Yorùbá. Nínú àkọ̀sílẹ̀ Oyèbámijí àti àwọn iyókù rẹ̀ (2009) Ọkànbí tí àpèlẹ̀ rẹ̀ n jẹ̀ Ẹ̀-kò-ṣe-é-rọ̀-àáké ni ọmọ̀ kan soṣo tí Odùduwà bí. Ọkànbí ló bí ọmọ̀ méjẹ; Obinrin méjì, ọkúnrin márùn-ún. Ọmọ̀ Àkóbí rẹ̀ tí ó jẹ̀ obinrin ló ẹ̀ àwọn Ọ̀wu sílẹ̀. Ọmọ̀ rẹ̀ kejì obinrin ló bí Alákétu tó ẹ̀ àwọn Kétu sílẹ̀. Àwọn Kétu yíi ní ó n gbé ihà àríwá ilẹ̀ Olómìnira Binnì lóníí. Wọn tẹ̀ síwájú pé ọmọ̀ ọkúnrin ni ó ẹ̀ àwọn Ẹ̀dó sílẹ̀. Ọmọ̀ Ọkànbí kẹrin, kàrùn-ún àti ẹ̀kẹfà tí wọn jẹ̀ ọkúnrin ni Ọ̀ràngún, Onísábẹ̀, àti Olúpópó, èyí tí ó jẹ̀ àbíkẹ̀yìn ni Ọ̀dẹ̀dẹ̀ tí àpèlẹ̀ rẹ̀ n jẹ̀ Ọ̀rànmiyàn.

Oyèbámijí àti àwọn iyókù rẹ̀ (1986) tún fi yé wa pé nígbà tí Ọ̀dẹ̀dẹ̀ (Ọ̀rànmiyàn) dàgbà, ẹ̀ ẹ̀ àti jagunjagun ló yàn láàyò. Lójọ̀ kan ó pe àwọn ẹ̀gbọn rẹ̀ pẹ̀lú ipinnu pé òun fẹ̀ gba ẹ̀san ikú tó pa bàba-bàbá àwọn (Lámúrúdu), àwọn ẹ̀gbọn rẹ̀ kò láti bá a lọ nítorí wáhálà àti ewu tó rọ̀ mọ̀ irú irinàjò bèè àmọ̀ ó bá ẹ̀sòro pàdé lójú ọ̀nà. Itijú pé òun tí wọn mọ̀ gégé bí akíkanjú àti akoni kò rí ipinnu òun mú ẹ̀ ni kò jẹ̀ kí ó le padà sí ilẹ̀-Ifẹ̀. Ó lọ tẹ̀ ilú miiran dó. Ilú miiran yíi ni a mọ̀ sí Ọ̀yọ̀-Ilẹ̀.

Èrò Babalọ̀la àti àwọn iyókù rẹ̀ (1988) yàtò gbàa sí ohun tí púpọ̀ nínú àwọn sọ lórí itàn ẹ̀ṣẹ̀dálẹ̀ Yorùbá. Wọn gbà pé òtítọ̀ ni àwọn Yorùbá sí láti ilú kan sí òmíràn sùgbón irọ̀ ni wọn ka diẹ̀ nínú àwọn àtẹ̀nudẹ̀nu tí ó fi yéni pé ọ̀run ni àwọn aṣáájú àkókò fún àwọn Yorùbá ti bá ẹ̀wọn rọ̀ wá sí ilẹ̀ ayé (Ilẹ̀-Ifẹ̀) tàbí pé ilẹ̀ àwọn Lárúbáwá mọ̀ ilẹ̀ àwọn Ìjibítí ni àwọn Yorùbá ti rin irinàjò wá sí ilẹ̀ tí wọn n gbé báyii. Àwọn onímọ̀ yíi fidíẹ̀ múlẹ̀ pé àwárí imọ̀ láti inú ilẹ̀ Yorùbá, tí àwọn onímọ̀ wúlẹ̀-wúlẹ̀ onímọ̀-akíólọ̀jì ti ẹ̀, àti àwárí imọ̀ lórí àwọn èdè àwọn èyà inú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, kò gbe àwọn itàn àtẹ̀nudẹ̀nu tí à n wí náà. Wọn tún fi kún-un pé, itàn àtẹ̀run-rọ̀-wá sínú ayé àwọn babańlá àwọn Yorùbá kò bá imọ̀ ojú-ayé mu, kò sì bá imọ̀ irírí àwọn Yorùbá pàápàá lórí ilẹ̀-ayé mu.

Lákòótán, oríṣùríṣù itàn mǐràn ló tún wà lórí bí Yorùbá ẹ ẹ àti bí wọn ẹ dé ibi tí wọn wà bá yí. Ohun kan tí kò ní àrìyànjìyàn ni pé kò sí itàn Yorùbá tí a ó sọ, tí a kò ní mẹnuba Ilé-Ifẹ. A kúkú wá leẹ sọ pé ibi pàtàkì ni Ilé-Ifẹ jẹ ní ilú tó so gbogbo Yorùbá pọ. Òun ni a lè pè ní Olú-ilú, ẹmí wọn níbi tí àmì àṣẹ Yorùbá wà. Torí bẹẹ, ohun tó wù kí àwọn òpitàn wí, nńkan tó dájú tí kò ní àyípadà ni pé, Yorùbá ti wà tipẹ. Àṣìrò èrò ni látí sọ pé ilẹ ibòmíràn ni Yorùbá ti ẹ wá, torí tí a bá gbà pẹlú èrò bẹẹ, ó túmò sí pé àtòhúnrinwá ni gbogbo àṣà, ìgbàgbò, ìhùwàsí, ìṣe àti àwọn ilànà mǐràn tó jẹ mó Yorùbá. Yorùbá bọ, wọn ní “ẹni tó bá kọ ni nífá, làá fohùn ìyẹrẹ jọ”. Ẹyí túmò sí pé àṣà ibi tí Yorùbá ti ẹ wá ni wọn yòò máa lò.

Kò sí ẹrì kan látí sọ pé àṣà Yorùbá papọ mó ti àwọn ará Íjǐbùtì tàbí àwọn ilẹ Lárúbáwá. Kò tū ju bí ọgórùn-ún ọdún bá yí tí ẹsìn Lárúbáwá dé ilẹ Yorùbá. Ohun tí gbogbo ẹyí fí n yě wa ni pé “ọmọ kì í kéré ká a má dǎwọ ẹ” ni ọrọ Yorùbá, bí wọn kò tilẹ pọ tó àwọn ìran mǐràn, síbẹ, ìran tó ni ọlájú àti ètò ìṣelú tó dá dúrò ni wọn. Wọn sì ní àwọn nńkan tí wọn fi yàtò sí àwọn ẹyà tó kù gbẹrẹgẹde. Ohun kan ti àwọn onímọ ẹkọ itàn dàbí ẹni fẹnu kò sí pé kò fẹ ẹ sí òtítọ nínú itàn tí ó tọpinpin ìṣedálẹ Yorùbá sí ilú Mèkà tàbí ibòmíràn lapa ìhà ibẹ (Oyèbámijí et al, 2009, o. i. 5). A wá le sọ pé, àwọn ìran Yorùbá yí wà ní apá iwọ oòrùn Áfíríkà tí wọn sì pọ sí Ilẹ Nàìjíríà, Benin àti Tógò. Wọn tó Mílíọ̀nù mǎrùn-ún lé lógójì kǎàkiri àgbáyé. (Adeyemi, 2025).

Gẹgẹ bí a ti ẹ sọ ẹájú, àwọn èyàn tí àwọn bàbá nlá Yorùbá bí ni wọn wà ní Ìpínlẹ Ọyọ, Ọgún, Èkó, Ọ̀ndó àti Ọ̀sun bá yí. Àwọn nǎa ni wọn wà ní apákan ní Ìpínlẹ Kwara ati Kogi. Wọn tún tàn dé ilẹ Olómìnira Benin, Togo àti Gánà. Wọn tó mǐliọ̀nù mǎèdọgbon ní iye. Wo àwòrán 1 fún ibi tí Yorùbá tàn dé ní ilẹ Afíríkà.

Èdè tó lè dá dúrò ni Yorùbá. Òun nǎa n yá ọrọ mǐràn wónú ara rẹ nípasẹ àwọn elédè rẹ. A leẹ wo èdè Yorùbá ní ipele mǎrùn-ún, àwọn ni Ìpele Fònetíki, Ìpele Fonólójì, Ìpele Mofólójì, Ìpele Síntáàsi àti Ìpele Sẹmántíki. Ẹ jẹ kí a fowọ kan ọkọ̀ọkan sọkísókí. Ilànà ìṣedá iró ni ó jẹ wá lógún ní Ìpele fònetíki. Ohun tí ó yé wa nípa ipele yí ni pé a, b, d, e, àti ẹ Kò ní ó kéré jù nínú ohun tí a tò pọ látí gbé èdè Yorùbá jókòó. Ọkọ̀ọkan wọn ló ní ìhun ìpilẹ, àbùdá apààlà ni ìhun ìpilẹ wọn. Àwọn àbùdá apààlà tó wà nínú /i/ ni:

- + àhánupè
- + iwájú
- + pẹrẹ

Ipò ahọn (ibi tó gbé sọkè lára ahọn) àti bí ètè ẹ rí nígbà tí à n gbé iró kọ̀ọkan jáde làá fí n mó irú àbùdá apààlà tí fáwẹlì kọ̀ọkan ní. Gbogbo fáwẹlì ló jẹ akùnyùn. Ọ̀nà ìṣenupè, ibi ìṣenupè àti ipò àlàfo tán-án-ná ni a máa n wò ká a tó lè sọ àbùdá apààlà tí a fi ẹdà kónsónàntì kọ̀ọkan. Bí àpẹrẹ, látí ẹdà /b/, a nílò

- + àṣenupè (ọ̀nà ìṣenupè)
- + àfetèpè (ibi ìṣenupè)
- + akùnyùn (ipò àlàfo tán-án-ná)

Èyí fẹsẹ rẹ múlẹ pé oríṣi ìró mẹta ló wà lédè Yorùbá; Ìró kónsónàntì, ìró fàwẹlì àti ìró ohùn. À ní sẹdà méjì àkókó ni. Oríkì kan ni a lè fún mètẹ̀tẹ̀ta bí ìró. A lè sọ pé ìró ni ègẹ tó kéré jù tí a lè fetí gbọ nínú èdè.

Àwọn Èyà àti Èka-èdè Yorùbá

Àwọn onímọ̀ tí ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ àwọn ilàna tí a lè gbà dá àwọn èyà tàbí iran kan mò nípa wíwo agbègbè tàbí àdúgbò tí wọn ń gbé. Bákan náà ní kí a wo irú ẹ̀ka èdè tí wọn ń sọ. Yàtò fún èyí kí a wo iṣẹ̀ tí ó wọ̀pọ̀ láàárín wọn tí wọn ń ẹ̀. Oúnjẹ alárá jẹ̀ ohun èlò pàtàkì tí a fi ń dá àwọn iran kan mò. A tún máa wo ẹ̀sìn tí ó ẹ̀ pé ọ̀dọ̀ àwọn èyà bẹ̀ẹ̀ ló tí fídí múlẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ í pé ọ̀mọ-iyá ní gbogbo ọ̀mọ káàárọ̀-o-ò-jíire, síbẹ̀ wọn pín sí oríṣiríṣi èyà tí èdè wọn sì yàtò diẹ̀diẹ̀ sí ara wọn (Oyèbámijí, Adébòwálé, Àlàgbé, & Oyèrindé, 2009, p. 54).

Lára èyà Yorùbá pàtàkì ní Ọ̀yọ̀ jẹ́, Aláàfin ní olòrì Ọ̀ba wọn. A ní àwọn ilú nílánlá tí wọn jọ wà láàárín èyà Yorùbá Ọ̀yọ̀. Àwọn ilú bẹ̀ẹ̀ ní Ìbàdàn, Ògbómòṣó, Ìbàràpá méjèjẹ – Ìgàngàn, Igbó-ọ̀rà, Ìdèrè, Lànlátẹ̀, Èrúwà, Tápa, àti Ayétẹ̀. Èka-èdè Yorùbá Ọ̀yọ̀ ló súnmọ̀ Yorùbá àjùmọ̀lò ju. Ìpínlẹ̀ Ọ̀yọ̀ àti ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun ní a ti le rí àwọn èyà Yorùbá Ọ̀yọ̀. Àwọn Ègbá ní èyà Yorùbá pàtàkì miiran, Abẹ̀òkúta, ní ìpínlẹ̀ Ọ̀gùn ní olú-ilú àwọn Ègbá. A ní Ègbá Aké níbi tí Aláké ti jẹ́ Ọ̀ba wọn, a ní Ègbá Òkè-Ọ̀nà tí Ọ̀ṣilẹ̀ ti jẹ́ Ọ̀ba wọn, a sì ní Ègbá Gbágùrà níbi tí Àgùrà ti jẹ́ Ọ̀ba wọn. Bákan náà ní a lè rí àwọn èyà Ọ̀wu ní Abẹ̀òkúta, Olówu ní Ọ̀ba tiwọn. Àwọn èyà Yorùbá pàtàkì ní Ègbádò (Yewa), diẹ̀ lára àwọn ilú Yewa ní Ìlaròò, Ayétòrò, Ìmálà, Ìmàsàí, Ìmẹ̀kọ, Òkè-Ọ̀dàn .

Ìjẹ̀bú náà jẹ́ èyà Yorùbá pàtàkì ní ìpínlẹ̀ Ọ̀gùn. Ìjẹ̀bú pọ̀, wọn sì bá àwọn Ègbá pààlà, Awùjalẹ̀ ní olórí Ọ̀ba wọn (Ìjẹ̀bú-Òde). Lára èyà Ìjẹ̀bú ní: Ìjẹ̀bú-Òde, Ìjẹ̀bú-Igbó – Orimọ̀lúsi ní Ọ̀ba wọn, Àkàrigbò ní ti Rẹ̀mọ̀ (Sàgámù), Èbùmawè ní ti Àgọ̀-Ìwòyè, Olómù ní ti Òmù. Alápéru ní ti Ìperu, Ọ̀dẹ̀mọ̀ sì ní ti Ìṣarà. Lára èyà Yorùbá Ìjẹ̀bú ní apá kan àwọn Èpẹ̀, àti Ìkòròdú. Èyà Yorùbá pàtàkì miiran Èkìtì, Èkìtì pọ̀, wọn sì ní èyà ẹ̀ka-èdè tí ó pín yéleyẹ̀. Ọ̀ba aládé bí i mérénlá ló wà nílẹ̀ Èkìtì àmọ̀ méréni ní ó ní agbára jùlọ̀ nínú wọn. Àwọn méré̀rẹ̀rin ní: Owòre, Ọ̀wá (Ọ̀ba) Ọ̀tùn; Ajerò, Ọ̀wá (Ọ̀ba) Ìjerò, Ewí, Ọ̀wá (Ọ̀ba) Adó, Elékòlé, Ọ̀wá (Ọ̀ba) Ìkòlé.

Síwájú sí i, èyà pàtàkì miiran ní àwọn Onódó. Ní agbègbè wọn ní a ti rí àwọn èyà pàtàkì bíi Ọ̀wọ̀, Ìlajẹ̀, Ìkálẹ̀ àti Àkókó. Bákan náà ní ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun, a ní àwọn èyà Yorùbá pàtàkì bíi Ilé-Ifẹ̀, Ìjẹ̀sà àti Modákéké.

Àwọn onímọ̀ imọ̀ ẹ̀dà-èdè tí sọ àṣoḍátọ̀ ọ̀rọ̀ lórí ẹ̀ka-èdè Yorùbá; lára àwọn onímọ̀ bẹ̀ẹ̀ ní Olúmúyíwà (1994), Awóbùlúyì (2001), Awóbùlúyì (2014), àti Akinlabí àti Adeníyì (2017). Awóbùlúyì (2001) kíyèsí pé Yorùbá ní orúkọ àjùmọ̀jẹ̀ tí gbogbo ilẹ̀ káàárọ̀-o-ò-jíire ń pe ara wọn àti èdè wọn ní ayé ọ̀de-òní. Onímọ̀ yìi tẹ̀síwájú láti fídí ẹ̀ múlẹ̀ pé àwọn ẹ̀ka-èdè Yorùbá pọ̀, èyí ló sì fi hàn pé èdè Yorùbá kò dúró pa sójú kan. Èdè Yorùbá ti bó lówùjọ̀ àwọn èdè tí ó máa lọ sókún igbàgbé nítorí ojoojúmọ̀ ní àwọn tí wọn ń sọ èdè náà ń lékún sí i. Ní báyií, èdè Yorùbá jẹ́ ọ̀kan pàtàkì lára èdè ijọba àwọn ìpínlẹ̀ tó wà ní Ìwọ̀ Ọ̀orùn orílẹ̀-èdè

Nàìjíríà, níbi tí wọn tí ní ò ó ní àwọn iléèṣe ìṣòbá, ilé-ẹ̀kọ́ (gírama àti ifásitì), lórí rẹ̀díò àti tẹ̀lífíṣàṇ (Akinlabí àti Adéníyí, 2017, o.i. 32).

Ọ̀nà Ìbára-ẹ̀ni-sọ̀rọ̀ ní Ilẹ̀ Yorùbá

Ọ̀kan lára ohun tó ẹ̀ pàtàkì láàrin ẹ̀dá alààyè ni ẹ̀dè. Ohun tí àwọn ènìyàn ní ẹ̀dè fún ni láti bára ẹ̀ni sọ̀rọ̀. Àgbọ̀yẹ̀ àti àsoyẹ̀ ẹ̀ pàtàkì nígbà tí Yorùbá méjì tàbí jù ẹ̀bẹ̀ lọ bá wà lẹ́dò ara wọn. Ìgbà tí a bá ní sọ̀rọ̀ nikan là ní sọ̀ àsoyẹ̀. Ohun náà ló sì máa ní fa àgbọ̀yẹ̀. Yorùbá ní oríṣííríṣíì ọ̀nà tí wọn ní ẹ̀ láti bá ara wọn sọ̀rọ̀. Ọ̀kan lára irú ọ̀nà ẹ̀bẹ̀ ni: (a) Líló ẹ̀yà ara (b) Líló àmì (d) Líló ohun

Ẹ̀yà ara

Ẹ̀yà ara ẹ̀ pàtàkì nílẹ̀ Yorùbá láti sọ̀ ọ̀rọ̀. Ẹ̀yí ni àtòpọ̀ iró láti ara àbùdá apààlà. Oríṣííríṣíì ohun ni à ní fí ẹ̀nu gbé jáde. Ó le jẹ̀ ọ̀rọ̀ geere, tàbí ewì, bí àpẹ̀rẹ̀:

Kekeke ni wọn ní kan kósó o
Gùdùgùdù ni wọn-ọ̀n l'aràn òòṣà
Ejì dá bá ní gbádé borí o
Tòtò dá ní gbágòò bàbá mi
Ejì dá tótó dá n gbájò ma tadi réke
Má gbówó gẹ̀gẹ̀ lábẹ̀ aṣo
Ma ni ma gbejigba ilékẹ̀.

Ẹ̀yí ni àpẹ̀rẹ̀ ewì. Ó sì leè jẹ̀ ọ̀rọ̀ geere, bí àpẹ̀rẹ̀
Sádé bú omi fọ̀ aṣo(ọ̀rọ̀ geere)
Olùkọ̀ wà ní Ìbàdàn(ọ̀rọ̀ geere)
Idà ní bàlé ara rẹ̀ jẹ̀, ó lóun ní bàkọ̀ jẹ̀(Òwe)

Yorùbá lè pòwe gégé bí ẹ̀yí tí a pa gbẹ̀yìn yí. Ìgbà miiran, wọn lè jágbè mọ̀ni.lára ìbáraẹ̀ni sọ̀rọ̀ náà ni

a. Líló ọ̀wọ̀

A lè lo àtẹ̀wọ̀ pípa tàbí ọ̀wọ̀ láti sọ̀rọ̀ nílẹ̀ Yorùbá. Oríṣííríṣíì ni àtẹ̀wọ̀ pípa tó wà, ẹ̀yí sì dá lórí àtẹ̀wọ̀ tí a pa. Sùgbón, ní ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ìgbà, èyàn tí a bá ní yìn ni a máa ní pa àtẹ̀wọ̀ fún. A leè pa àtẹ̀wọ̀ láti gbé káre fún ẹ̀ni tó bá yege nínú ìdánwò tàbí nínú akítìyan kan. Ìgbà miiran, a leè pa àtẹ̀wọ̀ láti sọ̀ fún èyàn pé kò dájọ̀ ohun tó ní ẹ̀ dúró yálá ó ní sọ̀rọ̀ tàbí ó ní hu iwà kan. A tún le sẹ̀wọ̀ láti peni tàbí kí a juwọ̀ lati sọ̀ fún ènìyàn kò máa lọ tàbí gbẹ̀nu dákẹ̀.

b. Ojú míímọ

Èyí jẹ ọ̀nà láti sọ fún Olùgbọ pé kí ó kó ara rẹ ní ìjánu. Nígbà mìíràn, a máa ń lo ojú míímọ láti pègàn ẹ̀nikẹ́jì. Orúkọ tí Yorùbá ń pe ojú míímọ tí à ń lò fún ìkóra ẹ̀ni níjàánu ni ojú sísẹ̀. Ó sì wọpọ̀ láàrin Yorùbá láti gbé káre fún ọmọ ojú. Ìyẹn ni pé irú ẹ̀ni bèẹ̀ mọ̀ ìtumọ̀ ọ̀rọ̀ tí olùsọ̀rọ̀ ń sọ nígbà tí ó mọ̀ ọ̀n lójú. Ojú sísẹ̀ àti ojú míímọ̀ jọra.

d. Imú

Yorùbá a máa bára wọ̀n sọ̀rọ̀ nípa yínýín imú. Ó hàn gedegbe pé ìṣáátà ni imú yínýín wà fún sùgbọ̀n, bí ijó bá ká oníbàtá lára, wọ̀n máa ń fí imú jó tó sì máa débi imú yínýín. Ọ̀nà ìkẹ́gàn ni Yorùbá máa ń lo imú fún lópọ̀ ìgbà.

e. Orí míimì

A lè mi orí sọtùn-ún tàbí sọ̀sì láti faramọ̀ tàbí lòdì sí ńkan, a sì lè lò ó bakan náà láti kilọ̀.

ẹ. Èjìkà yíyẹ̀ tàbí gígún

Awọ̀n ẹ̀yà Yorùbá a tún máa sọ̀rọ̀ pẹ̀lú èjìkà a wọ̀n ní pàtàkì tí wọ̀ bá fẹ̀ kọ̀ ìṣẹ̀ kan láti ṣe tàbí láti faramọ̀ ohun kan láàbọ̀.

Lílo ohun

a. Ìlù

Oríṣiíríṣií ìlù là ń lù ní ilẹ̀ Yorùbá. Ohun tí a bá fẹ̀ filù sọ̀ ni yóò sọ̀ irú ìlù tí a bá máa lù. Ìgbà ni ìlù ọ̀rìṣà. Àgẹ̀rẹ̀ là ń lù lásìkò ọ̀dún Ògún, pàápàá tí a bá ń sum Ìjálá. Bàtá ni ìlù tí à ń lù níbi ọ̀dún tó bá jẹ̀ mọ̀ Sàngó tàbí eégún alárinjọ̀. Oríṣiíríṣií igi ni a fí ń gbé ìlù ní ilẹ̀ Yorùbá sùgbọ̀n, èyí tó ṣe pàtàkì ni “Igi ọ̀mọ̀”. Igi pọ̀ nígbọ̀ ká tó figi Ọ̀mọ̀ gbé gbèdu. Diẹ̀ lára ìlù tí ó gbajúmọ̀ ni ìlù Dùndún, Gáangan, Ìyá-ìlù, Òmèlè, Bàtá, Apọ̀nmá, Agẹ̀rẹ̀, Sẹ̀kẹ̀rẹ̀, abbl.

Oríṣií ọ̀nà ni à ń gbà lùlù. Tí Ọ̀ba bá wàjà, ìlù làá fí í túfọ̀ rẹ̀. Bí ọ̀rọ̀ bá gbóde tàbí eégún tó ṣe pàtàkì bá wà ní ìgboro, ìlù ni yóò sọ̀ fún ni. Sùgbọ̀n lópọ̀ ìgbà, kò sí ẹ̀ni tó mọ̀ èdè àyànbí ẹ̀ni tó mú ọ̀pá rẹ̀ lówọ̀, ẹ̀ni tó mú aguda lówọ̀ ló mọ̀ ohun t’ómele ń sọ̀. Lára ọ̀nà tí Yorùbá fí ń sọ̀rọ̀ ni lílo ìlù lílù, fún àpẹ̀rẹ̀:

Dán dán dán dán dán dán

dan dán dán dan dán

(Tí ó lè túmọ̀ sí “This is Nigeria broadcasting station), tàbí

“Nínú ìkòkò dúdú la ti ń sebé” tàbí ‘Bólúbàdàn bá kú ta ní

ó joyè ? abbl.

b. Lílo fèrèrè

Ọ̀kan lára ohun ìbáńsọ̀rọ̀ ni kàkàkí. Ó jẹ̀ ẹ̀yà fèrè tí a máa ń lò láàfin ọ̀ba. Ohùn tó jẹ̀ mọ̀ ọ̀lá ni ó máa ń gbé jáde. Ó fẹ̀rẹ̀ jẹ̀ pé Ààfin Ọ̀ba tàbí àpéjọ̀ tí ọ̀ba bá wà ni a ti ń fọ̀n kàkàkí. Àwọ̀n Onífèrè ọ̀ba ni wọ̀n máa ń fọ̀n-ọ̀n. Ní ààrọ̀ kùtù,

kàkàkí ni wọn máa n fọn láti jí ọba. Èwẹ, bí àlejò kan bá n bọ, Oníkàkàkí leè fi feèrè rẹ ẹ ọfófó fún ọba nípa irú ẹni tó n bọ. Bákan náà, bí àlejò pàtàkì bá n bọ láti kí ọba, kàkàkí yìí ni wọn máa n fọn láti kí i kààbò.

Oríṣìrìṣìí ohun ni a leè fi kàkàkí wí. Wọn leè fi bú ni, kí ni ati yin ni. Kò ẹ é fi èlẹ fọn nítorí ohùn tó le ló máa n gbé jáde. Oníkàkàkí dàbí Alágbe nígbà miiran nítorí wọn máa n gba ọrẹ lówọ ẹni tí wọn bá fọn feèrè fún. Ìgbà miiran wà tí Oníkàkàkí máa n tẹlẹ àwọn Onílù láti kí tàbí kí àwọn èniyàn pàtàkì láàrin ilú. Ohùn kàkàkí máa n rinlẹ ju ilú lọ. Dípò tí a fi n fí ọwọ lu ilú, ẹnu la fi n fọn kàkàkí. Ìlànà ibára-ẹni-sọrọ pàtàkì ni pàápàá láàrin àwọn Onípò nínú ètò ìṣelú ilẹ Yorùbá.

Èyà feèrè miiran ni Ekùtù. Àdàpè orúkọ rẹ ni fèrè ọdẹ. Inú igbó ni a ti n fọn fèrè ọdẹ tàbí ibi ayẹyẹ tó bá jẹ mọ àwọn ọdẹ. A máa n fọn ekùtù níbi èyẹ ìkẹyin tí à n ẹ fún ọdẹ tó re iwàlẹ àsà. Ìjálá tí a máa n sun ní àkókò yìí ni à n pè ní ìrèmọjé. Nítorí pé, inú igbó nù a ti fọn ekùtù ni ó fi dàbí ẹni pé kò wópọ láàrin àwọn èniyàn sùgbọ́n, ohun tó gbajúmọ ni láàrin àwọn ọdẹ.

Nígbà tí àwọn ọdẹ bá dẹgbé, tí wọn bá ti fónká nínú igbó, ekùtù ni wọn máa n fi n pe ara wọn tí wọn sì fi n sọrọ sí ara wọn. Bákan náà, bí ajá bá sọnù nínú igbó, ekùtù ni wọn yóò fi pe ajá náà. Ìdí nìyí tí wọn fi má n sọ pé; “Ajá tí yóò sọnù, kì í gbọ fèrè ọdẹ”. Ohùn ekùtù máa n lọ sókè, a sì máa la tòrò sùgbọ́n kò rinlẹ bíi ohùn kàkàkí. Èyà fèrè ni òun náà. Ohun miiran tí Yorùbá máa n fọn ni Ìwo. Wọn máa n lu ihò sí orí iwo bèẹ láti gbé irú ohùn tí wọn bá fẹ gbé jáde. Ìlànà kan tún ni iwo fifọ́n nínú ètò fèrè fifọ́n.

d. Ifé Sísú

Bí ẹni fi fèrè sọrọ ni ifé ẹ máa n rí. Dídún ifé gbọ́dọ ní ìtumọ nínú. Irú ìtumọ bèẹ ni yóò jẹ ìṣẹ fún Olùgbọ, àwọn tó bá ní ohun ìmúlẹ pàtàkì ló sáà máa n sùfée fúnra wọn yálà wọn jẹ olè, olùfẹ tàbí kí wọn ní ohun ìmúlẹ kan tó pa wọn pọ bíi ọrọ àṣírí. Ifé kò lè rìn jìnnà bíi kàkàkí tàbí ekùtù. Bí ilú ẹ sọrọ tùmọ fún ẹni tí kò bá mọ dádára, nípa rẹ náà ni ifé ẹ sọrọ tùmọ. A máa jọ ohùn ayékòótọ sùgbọ́n nígbà miiran, yóò dàbí àmì lásán, àmì yìí gbọ́dọ jẹ àmì àjọmọ láàrin ẹni tó n sùfée àti olùgbọ rẹ.

Àrokò

Ọnà ibára-ẹni-sọrọ miiran ni Àrokò. Nípa àjọni àti àjọmọ àwọn èyà Yorùbá, oríṣìrìṣìí àmì ni ó wà láti tọka ohun kan tàbí òmíràn. Yorùbá gbàgbọ pé, ẹni tí a bá fi àmì kan hàn gbọ́dọ mọ ìtumọ rẹ kíákíá. Ìgbà miiran, a máa n fi àrokò ránṣẹ sí ẹni tí a bá fẹ bá sọrọ tí kò sí ní itòsì ẹni. Ó jẹ ọnà ibára-ẹni-sọrọ pàtàkì tí a lè ló fún ẹni tí ọnà rẹ jìn tí ó sì gbọ ohun tí a fi àrokò yìí sọ yékéyéké. Kò la ohùn ẹnu lọ, kò tilẹ pọ́n dandan kí ẹni tú ó mú àrokò bèẹ wá ṣàlàyé ìtumọ rẹ. Ohun tó yé gbogbo ọmọ Yorùbá ni. Bí àpẹrẹ; tí a bá fi kànìnkànìn àti ọṣẹ ránṣẹ sí ọkùnrin tó wà ní idálẹ tí ìyàwó rẹ tàbí ara ilé rẹ lóyún sílẹ, àrokò yìí tùmọ sí pé, ẹni náà ti bímọ. Bí ọba ilú kan bá fi idà ránṣẹ sí ilú kejì, ó tùmọ sí pé ó fẹ bá ilú náà jagun.

Ikilò ní lá gbàà ni fún enikèni tí bá rí ẹ̀dán ògbóni ní ẹ̀yìnkùnlẹ̀ rẹ̀ láti sọra fún irú ọ̀rò tí ẹ̀ni bẹ̀ẹ̀ n fà lówó. Ìjòhèn ni obinrin máa n lò èèkànná ọ̀wọ̀ àti ẹ̀sẹ̀ pèlú irun orí fún. Dídún adìẹ̀ iràná ló n kilò fún ẹ̀ni tó bá n bọ̀ lónà pé a n gbé òkú bọ̀. Àmì pàtàkì sì ni gbogbo nńkan wònyí jẹ̀ láwùjọ̀ Yorùbá.

Èyà àròkò tí Yorùbá tún máa ń lò fún ibára-ẹni-sòrò ni **ààlẹ́ pípá**. Ààlẹ́ jẹ àròkò tí à ń pa sórí ohun iní ẹni láti ẹ se ikilò fún ẹlòmíràn pé kó yàgò fún àmúlò iru nńkan bẹẹ. Ààlẹ́ ní gbìyà ara rẹ gégé bí èwò nílẹ́ Yorùbá. Ọkàn lára ohun iní tí Yorùbá máa ń pààlẹ́ lé ni obínrin. Ọkọ lẹ e se mágùn tàbí tẹşşò sára iyawó rẹ. Lópò ẹgbà, àwọn bàbá tí wọn bá ń şora fún àdójútì tàbí gbìyànjú láti dáàbò bo wúndiá wọn ni ó máa ń ẹ tẹşşò fún obínrin wọn. Ààlẹ́ miiran tí Yorùbá tún ń ẹ láti dáàbò bo obínrin là ń pè ní *lẹmọ*. Yàtò sí obínrin, Yorùbá tún máa ń pààlẹ́ lé àwọn nńkan miiran bí ilẹ́, oko, abbl. Ohun tí Yorùbá sába máa ń fì ń pààlẹ́ lóri erù tí wọn bá gbé sílẹ́ jù ni ohun tó jẹ irin.

Èrò àwọn Yorùbá ni pé igun m̀erin ni ayé; Gúsù, Àríwá, Ilà-Oòrùn àti Ìwọ-Oòrùn. Ilé-Ifẹ̀ ni wọn gbà pé ó jẹ àárín ayé. M̀erin ni ọ̀jọ́ tó wà láàrin ọ̀sẹ̀ kòòkan ní ilẹ̀ Yorùbá. Àwọn àgbà òrìṣà ni àwọn ọ̀jọ́ nàà wà fún ìbọ̀ wọn. Orúkọ àwọn òrìṣà bẹ̀e ni ọ̀jọ́ kòòkan n jẹ. Àkókó ni ọ̀jọ́ Sàngó tàbí Jakùta, èkejì ni ọ̀jọ́ Odùduwà tàbí Ọ̀jọ́ Ògún. Àgbà ló tó orò ó lẹ̀, ọ̀ba ló tọ̀ ẹ̀yìn erun fọ̀n ni ọ̀rọ̀ nàà jẹ. Àwọn òrìṣà tó jẹ aṣáájú ni Yorùbá forí ọ̀jọ́ kòòkan sọ. Èrò Ellis A.B. (1894: 143) yàtò diẹ̀ sí èyí. Ohun tó sọ ni pé ọ̀jọ́ m̀arùn-ún ni ó wà nínú ọ̀sẹ̀ Yorùbá. Ó tọ̀ka síi pé ọ̀jọ́ karùn-ún ni wọn fí n sìnmi. Àgbònrín tó sọ ni ọ̀rọ̀ nàà, idùnnú ọ̀lọ́dẹ̀ àti pé málùù tó yóké, idùnnú alápatà ni, nítorí ẹ̀ran ló pò sí yẹn. A tọ̀ka síi lókè pé orígun m̀erin ni Yorùbá gbà pé ayé ní. Wọn gbà pé àgbà òrìṣà kòòkan ni ó n ṣe àkóso orígun kòòkan. Ọ̀bátálá tí a tún n pè ní òrìṣà-ńlá ni òrìṣà àríwá. Odùduwà àtẹ̀wònrò ni òrìṣà Gúsù. Ọ̀rúnmilà ni òrìṣà tó wà fún ìwọ̀-oòrùn, Sàngó ni òrìṣà tó n ṣàkóso ilà-oòrùn. Àwọn òrìṣà wònyí ni Olódùmarè kó igun m̀erẹ̀erin ayé lé lówó.

Kò sí ọ̀nà tí Yorùbá fí n díwọ̀n àkókò ojúmọ̀ kọ̀ọ̀kan nì ayé àtìjọ. Iṣẹ́ tí àgbẹ̀ bá ẹ̀ se ní oko rẹ̀ nì yóò fí mọ̀ ibi tí ojọ̀ tí lẹ̀ dé, ó sì lẹ̀ wo ibi tí oòrùn dé. Ó ẹ̀e ẹ̀ ẹ̀wẹ̀ kí àgbẹ̀ wo kíkọ̀ èlúùlú, òdèrè koko láti mọ̀ àkókò. Ó sì tún ẹ̀e ẹ̀ kí àwọn ènìyàn wo kíkọ̀ àkùkọ̀ àtì odíderẹ̀ láti mọ̀ àkókò tí wọ̀n wà ní ojọ̀ kọ̀ọ̀kan. Alẹ̀ nìkan nì àkùkọ̀ kù kọ̀, èyí ló fà á tí Yorùbá fí máa n sọ pé àkùkọ̀ ẹ̀ àṣẹ̀jù, ó kọ̀ lálẹ̀.

Yorùbá kii kiyèsì iye ọ̀sẹ̀ tó wà nínú ọ̀sù kòòkan. Ọ̀sùpá ni wọn fí ń ka iye ọ̀sù inú ọ̀dún kòòkan. Àláfó tó wà láàrin ọ̀sùpá tuntun méjì ni ìparí ọ̀sù kan. Ọ̀jọ̀ méjìdínlọgbọn ni ọ̀sù kan sáà maa ń jẹ. Wọn tún maa ń lo ire oko kíkó láti sí àsìkò. Bí àpẹẹrẹ, èẹkan lódún ni wọn ń kórè ọ̀sù itadogun, isan àti ọ̀run ni Yorùbá fí maa ń sí ọ̀jọ̀ tí kò bá tó ọ̀sù.

Yorùbá tún máa ń lo iwòye ojú ojò látí tóka àkókò. Ohun tó máa ń ràn wón lówó níbi ni òjò àti òèrùn. Nípa ààlà àkókò yìi, a lè ni àsìkò:

- (i) ìbèrè èèrùn (Nov/Dec)
- (ii) Oyé (Jan/Feb)

- (iii) Ìparí èrùn (March)
- (iv) Àkókò òjò (April – July)
- (v) Òdá (August)
- (vi) Òjò eyi tàbí òjò àròkúrò (Sept – Nov).

Àlà méjì tí kò leè díjú ni àsìkò **èrùn** àti **òjò**. Ìsèlè tó bá ẹ pàtàkì ni Yorùbá fí ń sí àsìkò ọdún tó bá ti kojá. Bí àpẹẹrẹ; wọn lè sọ pé nígbà ọwọn iyò tàbí nígbà ogun jalumi. Èyí ni wọn fí ń ní ọye iye ọdún tí wọn ti lò láyẹ.

Oríṣíríṣí ịsẹ ni àwọn Yorùbá máa ń ẹ. A lè pín àwọn ịsẹ yí sí méjì. Àkókò ni ịsẹ ịsẹsẹ tàbí ịsẹnbáyé, èkejì ni ịsẹ àwòsẹ. Lára ịsẹ ịsẹsẹ ni ịsẹ àgbẹ, ịsẹ ọdẹ, ilù lílù, abbl. Òkòòkan wọn ni wọn ní oríkì. Lára ịsẹ àwòsẹ ni irun dídì, aró dídá, igi gbígbe, abbl. Ẹ jẹ kí a wo diẹ nínú oríkì tí Yorùbá ń ki ọ̀sìsẹ ịsẹ ịsẹsẹ kòòkan. Yorùbá máa ń ki àgbẹ pé:

Àgbẹ olóúnjẹ àmódún
 Abiṣu taaki-taaki lóko
 Àgbàdo bọ̀òkù bọ̀òkù laala
 Abọ̀gèdẹ ẹ so gbadi gbadi nínú oko
 Àgbẹ tó fara ọ̀sìsẹ kò gbọ̀dọ sùn lébi

Oríkì ọdẹ yàtò diẹ sí èyí. Nínú àríwòye àwọn Yorùbá, wọn á sọ pé:

Ọdẹ gaagaaga ara ale e si
 Ele sọ akọ òkùnrun dògèdẹ
 Ele tó bá de ara tẹmi a dòjẹ
 Tó bá dára, ẹlómíràn a bu pọn yẹlẹyẹlẹ
 Író yín la kúkú ń gbọ
 A ọ rẹdọ ẹran yín jẹ
 Ìbọn kò tilẹ ró kamúkamú lásán
 Owó ló ń fọhùn nínú ìbọn
 Ọdẹ apankoro mọ

Àyè kò gbà wá níbi láti sọ àsoyán ọ̀rò lórí àwọn ịsẹ tí Yorùbá ń ẹ. Oríṣíríṣí ịsẹ-ọ̀nà ni Yorùbá tún ẹ, àpẹẹrẹ irú ịsẹ bẹẹ ni; ịsẹ agbẹgiléré, àwọn funfun, ìkòkò aláràbarà mímo, igbá fínfín, ilẹ̀kẹ ọ̀sẹ fún ẹ̀sọ, oríṣíríṣí aṣọ híhun, ríràn àti àdìrẹ ọ̀sẹ. Ara ịsẹ-ọ̀nà yí ni ti Ọpá Ọráníyàn tó wà ní Ilé-Ifẹ. Ẹsẹ bàtà méjìdínlógún ni ọpá náà. Ìdùbúlẹ ni àwọn oníṣẹ ọ̀nà tó mọ ọ̀n fi sí. Ọdún 1953 ni àwọn èyàn ọ̀sẹ fi ìdí rẹ bọ̀lẹ tí ó fi wá ní ọ̀róó báyii. Ara irú ịsẹ-ọ̀nà yí ni ti ère tó wà ní Èsìẹ, ère bíi ọ̀tálẹ̀lẹ̀dẹ̀gbẹ̀rún-ó-lé-márùn-ún (765) ni wọn hú jáde láti inú ilẹ̀ ni Èsìẹ ní 1934. (Oyinloye, 2014, o. i. 207). Ara ịsẹ-ọ̀nà Yorùbá náà ni àgbẹdẹ, àrà tó bá wu Alágbẹdẹ ló lè fi irin dá. Èyí ló mú kí Yorùbá máa sọ pé “Ríkisi pin Alágbẹdẹ kò rí bẹba rọ”.

Àṣà Yorùbá

Àjàyí (2001) tóka sí pé ohun kan náà ni àṣà àti ìṣeṣe àti pé kò sí àṣà tàbí ìṣeṣe kan tí ó tó tán tàbí tí ó dúró ṣígidi sójú kan bí àdágún odò. Ọkan-ò-jòkan oríkì ni àwọn onímò tí fún àṣà àmọ ohun tí àwọn oríkì yẹn n tóka sí ni pé ilàna tàbí ọ̀nà tí àwọn ará àwùjọ kan gbà pé ó tó, ó sì tọ̀nà láti gbà ẹ̀ nṁkan ni àṣà tàbí ìṣeṣe àwùjọ bẹ̀ẹ̀. Ìran kọ̀ọ̀kan ló ní àṣà tirẹ̀, èyí kò sì yọ ìran Yorùbá sílẹ̀. Gbogbo ohun tí ó jẹ mọ ihùwàsí, irírí, igbẹ-ayé, igbàgbọ̀, ètò ọ̀rọ̀-ajé, ibára-ẹ̀ni-gbẹ̀pọ̀, èdè, ìṣe, lítírẹ̀ṣọ̀ àti ẹ̀sìn ẹ̀yà kan tí àwọn ìran tàbí ará àwùjọ bẹ̀ẹ̀ gbà pé ó dára ni àṣà wọn. Àṣà ni a lè túmọ̀ sí gbogbo ọ̀nà tí a là kalẹ̀, tí à n gbà ẹ̀ nṁkan, ohun yòówù kí nṁkan náà ó jẹ láláwùjọ ẹ̀dà ọ̀mọ ẹ̀nìyàn (Ògúndẹ̀jì, 2009, o.i. 71).

Kò sí bí a ẹ̀ fẹ̀ porí ajá tá ọ̀ ní porí ikòkò tí a fí sẹ̀ é, àti pé tígbin-ín bá fà, ikarahun a tẹ̀lẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lẹ̀rọ̀ èdè àti àṣà rí, wọn jọ n kọ̀wọ̀rìn ni. Àṣà jẹ ohun tó gbòòrò púpọ̀, kò sí àwùjọ tàbí ẹ̀yà tí kò ní àṣà tirẹ̀. Àṣà yàtò láti ẹ̀yà sí ẹ̀yà, ìran sí ìran. Bí ó ẹ̀ wuni láá sẹ̀màlẹ̀ ẹ̀ni ni ọ̀rọ̀ àṣà láti àwùjọ kan sí ọ̀míran àti pé báyii là á ẹ̀ nílẹ̀ wa èèwọ̀ ibòmíi ni. Ọ̀nà tí àwùjọ tàbí ẹ̀yà kọ̀ọ̀kan mú gẹ̀gẹ̀ bí i ilàna tí ó tọ̀nà láti ẹ̀ ohun kan ni àṣà wọn. Ọ̀nà méjì gbòòrò ni àwọn onímò pín àwọn èrọ̀jà àṣà sí:

Àkókó ni ohun èlò tí a fí ọ̀wọ̀ ara wa ẹ̀, tí a lè fojú rí, tí a sì le gbá mú. Ìṣọ̀rí yii ni àwọn nṁkan bí i; ilẹ̀ kíkọ̀, oríṣi ọ̀unjẹ̀, ìṣe ọ̀wọ̀ tàbí ìṣe ọ̀nà, ọ̀sọ̀ ara, aṣọ̀ wíwọ̀, àti ibùgbé. Ìṣọ̀rí kejì ni àwọn ohun tí kí í ẹ̀ ohun èlò, lábẹ̀ ìṣọ̀rí yii ni àwọn nṁkan bíi èrò báýẹ̀sẹ̀rí, imọ̀ ijìnlẹ̀, èrò, igbàgbọ̀, eré-oníṣe, ijó, ilù, èdè, ọ̀fin àti ilàna àwùjọ, ikíni, lítírẹ̀ṣọ̀, itàn lónírúurú, ọ̀dún ibílẹ̀ àti ayẹ̀yẹ̀ lókan-ò-jòkan tí ó máa n wáyé láláwùjọ. Àwọn Yorùbá ní àṣà tó fẹ̀sẹ̀ múlẹ̀ lórí ètò igbéyàwó, ìsínkú, ìsọ̀mọ̀lórúkọ̀, ètò ọ̀ṣẹ̀lú àti ètò-ẹ̀kọ̀. Kò sí ẹ̀yẹ̀ tó lè dórí kodò bí àdán ni ọ̀rọ̀ Yorùbá àti àwọn ẹ̀yà m̀íran nínú ọ̀rọ̀ àṣà àti ìṣeṣe. Ọ̀nà iwọ̀ṣọ̀ Yorùbá fí àrà-ọ̀tò hàn, oríṣìírìṣìi aṣọ̀ ni Yorùbá n hun, oríṣìírìṣìi àrà ni wọn sì n fí aṣọ̀ rán.

Àṣà Igbéyàwó

Ní ilẹ̀ Yorùbá, igbéyàwó wà láàrin mọ̀lẹ́bí méjì, kí í ẹ̀ láàrin àwọn olólùfẹ̀ gẹ̀gẹ̀ bí tòdẹ-òní. Èyí kò jẹ kí à n kọ̀ ara ẹ̀ni sílẹ̀ wọ̀pọ̀ láyẹ̀ àtijọ̀. Àwọn ará ilẹ̀ ọ̀kọ̀ ní wọn máa n lẹ̀ tọ̀rọ̀ iyàwó lódò àwọn mọ̀lẹ́bí aya. Ìran Yorùbá ní àwọn igbéṣe pàtākí tí wọn máa n tẹ̀lẹ̀ kí igbéyàwó tó lè di ẹ̀ṣe, àwọn igbéṣe ọ̀hún nìwọ̀nyí:

- i. Ifojúsóde
- ii. Alárenà
- iii. Ìwádii
- iv. Ìtọ̀rọ̀
- v. Ìṣìhùn/Ìjọhẹ̀n
- vi. Bàbá gbọ̀, iyá gbọ̀
- vii. Igbéyàwó gan-an
- viii. Ibálẹ̀
- ix. Ifá iyàwó
- x. Ìdána

Lára àṣà pàtàkì ní wí pé bí ọjọ kẹta tí a bá gbé iyàwó ní ọkọ yóò súnmọ iyàwó rẹ nígbà àkókọ. Èyí jẹ ànfàní fún irú iyàwó tí ó ti ẹ ọpọlọpọ wàhálà nígbà tí ó palẹmọ fún ináwó iyàwó láti ráyè sinmi dáadáa. Ohun pàtàkì ní ọrọ ibálé jẹ lálawùjọ Yorùbá ní ayé àtíjọ, èyí já sí pé obinrin kò gbọdọ tí i bá ọkùnrin lẹpọ rí títí ti ọkùnrin rẹ yóò fi súnmọ-ọn. Ohun idúnnú àti ayọ ní fún àwọn mọlẹbí obinrin tí ọkọ rẹ bá bá a nílẹ. Nnkan ayọ ní nílẹ ọkọ pàápàá. Fún obinrin tí ọkọ rẹ bá nílẹ, àwọn mọlẹbí ọkọ á gbé agbè ẹmu, isáná, wọn á sì gúnyán lọ sílẹ àwọn òbí obinrin bèẹ láti fi ẹmí imoore hàn sí won. Àmọ tí ọkọ kò bá bá irú obinrin bèẹ nílẹ ohun itijú ní, kòròfo isáná, akèngbè ẹmu tó ti fọ ní wọn yóò gbé lọ fún àwọn òbí obinrin bèẹ.

Ó ẹ ní láàánú wí pé ọlájú òde-òní tí ó làwá lábàrá, kò jẹ kí á ka Ọrọ ibálé kún mọ. Àwọn mọlẹbí mīràn tilẹ fẹ kí iyàwó ọmọ wọn lóyún, kí wọn to fẹ ẹ.

Oúnjẹ Yorùbá

Yorùbá gbà wí pé, bí oúnjẹ bá ti kúrò nínú iṣẹ, iṣẹ bùṣe. Bákan náà ní wọn ní, ‘iyán loúnjẹ, ọkà loògùn, àìrì rárá là n jẹkọ, kẹnu má dilẹ ní ti gúgúrú’. Ìran Yorùbá kò fi ọrọ oúnjẹ ẹ awẹwa rárá, idí niyí tí wọn fi máa n sọ pe ẹmí tí kò bá jẹ ata (oúnjẹ), ẹmí yepẹrẹ ní. Bí ó tile wu kí ọwọ ẹdà dí tó, dandan ní kí ó wáyè láti jẹun. Yorùbá ka oúnjẹ kún pàtàkì dé bí pé, wọn gbà pé olówó ẹrú kò gbọdọ febi pa ẹrú rẹ, èyí ló mú wọn sọ pé ‘oúnjẹ tẹrú n jẹ kíi ẹ kó le dán lálawọ ní, kó má báa kú sólówó ẹ lórùn ní. Èyí n túmọ sí pé, oúnjẹ ní ọrẹ àwọ àti wí pé oúnjẹ wà lára àwọn nnkan tí ó para pọ jẹ àṣà tàbí iṣẹṣe pàtàkì lálawùjọ Yorùbá.

Oríṣíríṣí oúnjẹ àti àwọn irẹ-oko bí iṣu, àgbàdò, erée, ẹgẹ, ọgèdè àgbagbà, pákì tàbí gbágúdà, ọkà bàbà, iṣẹ̀ àti ẹ̀pà. Ọkan-ò-jọkan ní iṣu tí ó wà lálawùjọ Yorùbá tí àwọn àgbè n gbín. Lára wọn ní igágán, àlà, òkògán, agida, gilajà, ihòbiá, iyàwó-ò-lórùn, gàmbarí, pètísánkókò, ewùrà, ànàmọ tàbí ọdùnkún, fẹlẹ, olódò àti ehùrù. Akọ iṣu wà bèẹ ní obíṣu wà. Ní ti ẹsúrú, funfun wà, bèẹ ní pupa wà. A máa n bẹ iṣu ní ẹlùbọ, a lẹ se iṣu jẹ tàbí kí á sun ún jẹ. Bákan náà ní à n fi iṣu gún iyán.

Bí àwọn oúnjẹ wònyí ẹ pọ tó ní a tún ní àwọn oúnjẹ tí a mò mò àwọn èyà kan lálawùjọ Yorùbá. Bí àpẹrẹ àwọn Ọyọ fẹràn ẹkọ àti àmàlà, Ẹgbá fẹràn láfún. Ìjẹṣà àti Èkiti fẹràn iyán àwọn Ifẹ fẹràn ọkà ọgèdè.

Èsìn àti Ìgbàgbọ Yorùbá

Ìran Yorùbá ní ìgbàgbọ nínú Olódùmarè. Ọkan soṣo ní, kò bímọ, ẹni kan kò sì bí i. Kò ní ìgbàkẹjì bí kò ẹ àwọn tí ó yàn bí àyànfẹ. Olódùmarè ní gbòngbò tàbí ipilẹ ohun gbogbo lálawùjọ Yorùbá. Àwọn Yorùbá gbàgbọ pé Olódùmarè tóbi ju àwà ẹdà lọ. Wọn gbàgbọ pé a kò lẹ fojú rí àti pé Ọun ló dá ayé àti ọrun. Nínú èrò àti ìgbàgbọ àwọn Yorùbá Olódùmarè ní ìbẹrẹ àti ọpin, kò láfiwé, kò sì láfijọ, Ọun ní ó ẹ pàtàkì jùlọ. Ọkan-ò-jọkan orúkọ ní àwọn Yorùbá fún Olódùmarè látàrí bí agbára rẹ ẹ tó. Lára orúkọ náà ní: Ọlórùn, Elédùmarè, Olúwa, Ẹlédàá, Atẹrẹkáyé, Ọba-Okè, Ọba-àwọn-ọba, Ẹlẹbùrúikẹ, Arínúróde, Elédùà, Àjokẹ-

ayé, Àṣàkẹ-òrun. Àwọn orúkọ wònyí pọ̀ jántirẹ̀rẹ̀ tí ó ń tọ́ka sí irú ẹ̀ni tí Olódùmarè jẹ́.

Ó hàn nínú ọ̀rọ̀ Àdéoyè (1989) wí pé nígbà tí Olórun dá ilé ayé àti àwọn èyàn inú rẹ̀, Ó jẹ́ kí ó di mímọ̀ wí pé àwọn tí ó jẹ́ ènìyàn rere tẹ̀lẹ̀ ni wọn yóò yípadà tí wọn di òrìṣà ní báyií. Ènìyàn ni ọ̀pọ̀ nínú àwọn Òrìṣà wònyí tẹ̀lẹ̀, iṣẹ̀ ribiribi tí wọn gbélé ayé ẹ̀ ló jẹ́ kí wọn di Òrìṣà àkúnlẹ̀bọ̀. Èyí kò yà wá lẹ̀nu rára nítorí a ti gbọ̀ tẹ̀lẹ̀ pé irá ni ilé Ọ̀ya bí ìrè ti jẹ́ ilé Ògún. Ó ẹ̀é ẹ̀ ẹ̀wẹ̀ kó jẹ́ pé àwọn ìjòyè m̀erindínlógún tí wọn bá Ọ̀bàtálá rọ̀ láti ọ̀run wá sáyé ni wọn di àgbà òrìṣà.

Àwọn Yorùbá gbàgbọ̀ pé agbára Olódùmarè tóbi dé bi wí pé kò sí ohun tí ẹ̀nikẹ̀ni le fí pamọ̀ Fún un. Yorùbá rí àwọn òrìṣà gégé bí iránṣẹ̀ Olódùmarè. Èyí ló fà á tí wọn fí máa ń rán wọn níṣẹ̀ gégé bí abẹ̀nugan sọ̀dọ̀ Olórun. Wọn rí Olódùmarè gégé bí ẹ̀ni mímọ̀ tí kò yẹ́ kí ẹ̀nikẹ̀ni ta ẹ̀rẹ̀ bá. Èyí ló mú kí wọn yan àwọn òrìṣà gégé bí alárenà láàárín Olódùmarè àti àwọn ẹ̀dá. Àwọn òrìṣà wònyí ló máa ń lọ̀ sojú ẹ̀dá lódò Olódùmarè.

Oríṣííríṣí nńkan ló wá nínú ẹ̀sìn ìbílẹ̀ Yorùbá. Yorùbá gbàgbọ̀ pé àwọn ọ̀kanlénírinwó ìrúnmolẹ̀ ni wọn wá gégé bí alágbàwí láàrin ènìyàn àti Olórun. Ọ̀run méje ló wá, òrìṣà kòòkan ni oníbodè ọ̀kòòkan wọn. Olúrogbọ̀ ni oníbodè àkókó. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ nínú àwọn òrìṣà ilẹ̀ Yorùbá ni ojúbọ̀ wá fún. Àwọn kan wá tó jẹ́ pé ibi gbogbo ni ojúbọ̀ wọn. Àpẹ̀rẹ̀ irú òrìṣà bèè ni ilẹ̀ Yorùbá máa ń so òkè di òrìṣà tí wọn yóò máa rúbọ̀ fún irú òkè bèè tí ó ẹ̀ wọn lóore nígbà ìwáṣẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, òkè Ìbàdàn jẹ́ ibi ààbò fún Ìbàdàn ní ayé àtíjọ̀ ni wọn ẹ̀ ń bọ̀ ọ̀ báyií. Ipò náà ni òkè Ìdànrè wá sáwọn ọ̀mọ̀ Ìdànrè. Òkúta olúmọ̀ sì ẹ̀ pàtàkì sí àwọn ọ̀mọ̀ Abéòkúta. Yorùbá tún máa ń bọ̀ odò, ìdí ni pé àwọn òrìṣà kan ló di odò, bí odò bá sì ń gbé àwọn ará ilú lọ̀, àwọn Yorùbá gbà pé ó ń binú. Nítorí náà, wọn yóò bọ̀ ọ̀. Àpẹ̀rẹ̀ odò tí wọn ń bọ̀ ni odò Ọ̀ṣun àti odò Ògún.

Yorùbá tún máa ń bọ̀ igi tàbí ọ̀pẹ̀ tó bá ẹ̀ wọn ní kàyèéfi. Wọn gbà pé òrìṣà yòókù ní ilẹ̀ bíbọ̀ kò wọ̀pọ̀ mọ̀ báyií. Egbé ògbóni ní afarajo tí ó wá fún ilẹ̀ bíbọ̀ ni ìsinsinyí. Gbogbo ilú ilẹ̀ Yorùbá ni ògbóni fẹ̀rẹ̀ wá tán, ilẹ̀ Ègbá àti ilẹ̀ Ìjẹ̀bú ni ó ti fẹ̀sẹ̀ rinlẹ̀ jù. Àwọn ọ̀mọ̀ egbé ògbóni náà pọ̀ ní ilú kòòkan pàápàá ilẹ̀ Ègbá àti ilẹ̀ Ìjẹ̀bú. Wọn ní àwọn olóyè lókan-ò-jòkan gégé bí aṣáájú egbé, àwọn ọ̀mọ̀ egbé náà sì wá. Ọ̀ye kòòkan nínú egbé sáà máa ń ní ìdílé tó ń jẹ́ ẹ̀. Wọn gbódò ẹ̀ ẹ̀tò ìgbaniwólé fún ọ̀mọ̀ egbé tuntun. Ohun tí wọn máa ń sọ̀ ni pé, wọn ó pa adìẹ̀ kan, wọn ó sì da ẹ̀jẹ̀ adìẹ̀ náà sọ́rí awẹ̀ obì tí wọn fí lé orí ẹ̀dan ògbóni. Obì yí ni ọ̀mọ̀ egbé titun yóò gé jẹ́. Bí awo ògbóni tilẹ̀ ń rọ̀pọ̀ ilẹ̀ bíbọ̀, síbẹ̀síbẹ̀, àwọn Yorùbá sì ka ilẹ̀ bíbọ̀ sí nńkan pàtàkì. Ilẹ̀ ni wọn fí ń búra. Bí Yorùbá bá bu ọ̀tí, wọn á kókó ta á sọ́rí ilẹ̀ kí wọn tó mu ún. Ìdí tí wọn fí ń ẹ̀ èyí ni láti fún ilẹ̀ ní tirẹ̀ nítorí pé inú ilẹ̀ ni àwọn àgbààgbà èyàn tó ti kú wá.

Yorùbá tún máa ń rúbọ̀ oko nítorí ibẹ̀ ni óúnjẹ̀ tí wọn ń jẹ́ ti wá. Ipò pàtàkì ni oko wá sí àwọn Yorùbá. Òrìṣà-oko ni wọn máa ń rúbọ̀. Nítorí èyí, ohun tí wọn ń fí irin ẹ̀ lẹ̀ pọ̀jù nínú àwọn ohun èlò ọ̀dẹ̀ àti àgbẹ̀ ní ilẹ̀ Yorùbá, ìdí rẹ̀e tí Yorùbá fí ń bọ̀ irin láti tù ń lójú, òrìṣà Ògún ni wọn máa bọ̀ nítorí èyí. Nítorí ohun kàyèéfi

tí mọ̀nà mọ̀nà àtí àrà jẹ ní àwọn Yorùbá fí ń bọ ọ. Sàngó ni òrìṣà tí wọn bọ nítorí èyí. Òrìṣà líle ni Sàngó tàbí Jakuta. Yorùbá a máa bọ afẹ́fẹ́ àtí ìjì. Odún ọlọ́jọ wà ní Ilẹ̀-Ifẹ́ tó jẹ àpẹẹrẹ pé Yorùbá ń bọ ọjọ. Yorùbá máa ń ní òrìṣà àìsàn bíi Sànpònná àtí Ọsányìn. Wọn ń bọ ìbejì, wọn ń bọ Ọrúnmilà, wọn sì ń bọ Èṣù. Wọn tún ń bọ òrìṣà aṣẹdà bíi Ọbàtálá, Odùduwà àtí Olódùmarè.

Nípa ẹbọ ohun ètùtù fún àwọn irúnmojẹ ni Yorùbá fí ń sin Ọlórùn. Àwọn òrìṣà ni Yorùbá máa ń rán níṣẹ sí Elédùmarè. Yorùbá gbàgbọ pé ẹni tó bá mojú Ọwá làà bẹ sọwá, ẹni tó sì mojú Ọwá kan kò sí bí kò ẹ aya Ọba. Àwọn òrìṣà ni wọn súnmo Ọlórùn, àwọn ni wọn sì mojú rẹ. Nítorí ìdí èyí ni àwọn Yorùbá fí máa ń rán àwọn òrìṣà sí Ọlórùn. Nígbà tí wọn bá sì fẹ ẹ ètùtù, àwòrò òrìṣà tí wọn bá ń bọ ni yóò ẹ aṣáájú fún àwọn ènìyàn nàà nínú ìbọ. Ìdí tí èyí fí rí bẹẹ ni pé “ẹni tó bá mojú òrìṣà làà jẹ kí ó pabì nígbàlẹ”.

Ewé àtí egbò ni ó jẹ kókó nínú ohun tí Yorùbá ń lò fún ètò ilera. Nípa ifarabalẹ àwọn àgbààgbà Yorùbá pàápàà àwọn ọdẹ tó ti gbé inú igbó fún igbà pípẹ ni Yorùbá fí ẹ àkíyèsí àwọn ewé àtí egbò tí wọn yóò lò pọ láti wo àìsàn kòòkan. Wọn tún máa ń ẹ àmúlò àwọn nńkan ẹlẹmíi tàbí aláìlẹmíi míràn tó bá wà ní àrọwótọ wọn láti fí ẹ òògùn lóríṣíríṣi fún ilò wọn. Ipa pàtàkì ni ọfọ tó jẹ ewi alohùn Yorùbá ń kó nínú ètò ilera. Ojú ẹsẹ ni ọfọ máa ń ẹsẹ, àpẹẹrẹ èyí ni bí ẹjò tàbí àkẹkẹé bá gé ènìyàn kan jẹ, tí Yorùbá bá fẹ gba oró nàà, lójú ẹsẹ ni ọfọ tí wọn bá pè nàà yóò máa ẹsẹ.

Lítirésọ Yorùbá

Lítirésọ jẹ ọkan pàtàkì, lára ohun ìní àwọn Yorùbá ni ẹsẹ ọnà alálatinúdà wa. Àwọn Yorùbá máa ń ẹ àtinúdà lónà tí ó gá jùlọ. Onífaájì ni àwọn Yorùbá. Wọn máa ẹ ayẹyẹ ni ọpọlọpọ igbà àtí fún oníran-ń-ran ẹsẹlẹ. Ohun àjogúnba ni lítirésọ. Alohùn ni, a máa ń gbà á láti iran kan sí òmíràn ni. Nígbà tí mò-ọ̀n kọ mò-ọ̀n kà dé ni lítirésọ wa di ohun tí ó wà lákọ̀sílẹ̀, èyí fí hàn pé ó ba ọlájú àtí àyípadà tí ó le wun kí ó wà lówùjọ àgbáyé mu. Tètẹ̀pópó iran Yorùbá tí lómi nínú tẹlẹ́ kí òjò àwọn Ọ̀yínbó aláwọ̀ funfun tó ó rọ sí i. Iran Yorùbá ni àwọn ewi alohùn olókan-ò-jòkan tí a fí ń kọ ẹkọ iwà, ẹ idárayá, iremọlẹkún tàbí kilọ iwà ibàjẹ tàbí láti ki ara wa.

Alohùn ni lítirésọ Yorùbá láti igbà iwásẹ. Ewì ni lítirésọ Yorùbá tó gbòòrò jù. Mèta la lè pín ewi Yorùbá sí, ikíní ni àwọn ewi tí à ń sun. Àpẹẹrẹ èyí ni Ìjálá, Èkún iyàwó, Ìrẹmọjẹ, Ìyẹrẹ ifá, abbl. Ìpín kejì ni àwọn ewi tí à ń kọ lórín, àpẹẹrẹ èyí ni Adamọ, Orin Opa, Dàdàkúadà, abbl. Ìpín kẹta ni àwọn ewi tí à ń sọ bí ọrọ, àpẹẹrẹ èyí ni ọfọ, oríkì, òwe, abbl. Ẹsẹ-ifá ni ó fẹrẹ gùn jù nínú àwọn ewi Yorùbá. Àpapọ iye ẹsẹ-ifá tó wà tó ẹgbẹrún mérin àtí ọgórùn-ún-ó-dín-ẹyọ-mérin (5,996), ẹsẹ kòòkan míràn sì gùn tó ilà mérindínlógún.

Yorùbá gbà pé àwọn ẹmí àìrí wà, ẹmí àjẹ, oṣó, àbíkú àtí emèrè ni ayé nínú igbàgbọ Yorùbá. Yorùbá ní igbàgbọ nínú àjínde lẹyìn ikú, wọn gbàgbọ pé àyànmọ wà fún èyàn kòòkan. Abájọ tí wọn fí máa ń sọ pé “má ẹbọ, má sòògùn, bá a ẹ wáyé waa rí bẹẹ nàà là ó rí.

Ètò Èkọ

Iran Yorùbá ni ètò èkọ tí ó rinlẹ̀. Ojúṣe gbogbo ẹbí àti ará ni láti kọ ọmọ lẹkọọ lálwùjọ Yorùbá. Kì í ṣe ojúṣe òbí ọmọ nikan. Èkọ ọmọ bèrẹ̀ láti inú oyún. Nígba tí ọmọ bá dé ayé tán wọn á kọ ọ ní àwọn èkọ ilẹ̀ lọkan-ò-jọkan. Èkọ iwà ọmọlúàbí, ọmọ tí ó n hu iwà tí ó tọ àti tí ó yẹ, iwà tí ó jẹ̀ itẹ̀wọgbà lálwùjọ, irú ọmọ bèrẹ̀ ni Yorùbá kà kún ọmọlúàbí. Nínú èkọ yí ni àṣà ikíni wà, kò sí àkókò tàbí igbà tí Yorùbá kì n kẹ̀yàn. Lára ètò èkọ wa ni àwọn isẹ̀ abínibí lólọkan-ò-jọkan wa. Èniyàn kì í múṣẹ̀ jẹ, kó tún múṣẹ̀ jẹ. Àwọn Yorùbá kò fi ọwọ̀ yẹpẹ̀rẹ̀ múṣẹ̀ ṣíṣe, èyí sì hàn nínú orin tí wọn máa n kọ pé:

Bébi n pọ̀lẹ̀ ẹ̀ jẹ́ o kú o
Bébi n pọ̀lẹ̀ ẹ̀ jẹ́ ó kú
Kíkú tàikú ọ̀lẹ̀ ò wúlò o
Bébi n pọ̀lẹ̀ ẹ̀ jẹ́ ó kú.

Ọkan-ò-jọkan ni àwọn isẹ̀ tó wà lálwùjọ Yorùbá, isẹ̀ àgbẹ̀ jẹ́ ọkan pàtàkì lára isẹ̀ iran Yorùbá. Gbogbo ọmọ Yorùbá ni wọn máa ní oko etílẹ̀ tí wọn fi n ṣe oko ọ̀roje lágbalá tàbí létí ilẹ̀ wọn. Bákan náà ni àwọn àgbẹ̀ aládańlá wà láaárín àwọn Yorùbá. Àwọn isẹ̀ abínibí miiran bí i isẹ̀ àgbèdẹ̀, isẹ̀ ọ̀nà, aṣọ híhun abbl. Iran Yorùbá ní èdè àti àṣà tó kún láti kọ̀ tẹ́bí tará lẹkọ̀ tó yè kooro àmọ̀ àilákàkún àti àinańni nńkan tiwa n jẹ́ kí á gbọ́lá fún èdè elédè ju ti wa lọ. Ní ibèrẹ̀ pẹ̀pẹ̀, èdè Yorùbá kò sí ní kíkọ̀ sílẹ̀. Ohun tó fa èyí ni pé, iran alákoṣórí ni iran Yorùbá, wọn kì n ṣe iran kòwé-kòwé, nígba ti àṣà mò-ón-kọ-mò-ón-kà dé àwùjọ ni Yorùbá ṣẹ̀ṣẹ̀ bèrẹ̀ sí ní kọ̀ èrò ọkan wọn sílẹ̀.

Àṣọkágba

Ní ikádíí, a ti fí ẹ̀rì hàn pé àwọn iran Yorùbá jẹ́ iran tó ní gbòhngbò, tí wọn sì ni orírun láaárín àwọn iran ilẹ̀ adúláwọ̀. Onírúurú bí irin lágbedẹ̀ Ọ̀gún ni èrò àwọn onímọ̀ nípa orírun àwọn ẹ̀yà Yorùbá. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn kan wí pé láti ọ̀run ni Odùduwà ti rò wá sí Ilẹ̀-Ifẹ̀ pẹ̀lú àwọn ẹ̀mẹ̀wà rẹ̀. Àwọn miiran n sọ pé láti ilẹ̀ Mèkà ni Odùduwà ti kó àwọn Yorùbá wá. Àwọn ọ̀pìtàn kan tilẹ̀ sọ pé láti Íjibítì tàbí Nubia ni Yorùbá ti ṣẹ̀ wá. Ohun tí ọ̀pọ̀ itàn àtẹ̀nudeńu fi ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ múlẹ̀ ni pé Ilẹ̀-Ifẹ̀ ni orírun àwọn Yorùbá. Èrí láti ara àwọn nńkan àgbélékàn fí hàn pé ó ṣeé ṣe kí ó jẹ́ pé láti igbà àṣẹ̀ṣẹ̀dáyé ni Olódùmarè ti dá àwọn Yorùbá náà sí ibi tí wọn wà yíí.

Síbẹ̀, iran Yorùbá jẹ́ iran tó ni àṣà, èdè, ẹ̀sìn, lítíréşọ̀ àti èrò-báyéserí ti wọn. Bákan náà ni wọn ní ètò-ẹ̀kọ̀ àti ọlájú tó yè kooro.

Ìgbéléwọn

1. Jíròrò lórí orírun àwọn Yorùbá.
2. Şàlàyé onírúurú itàn tí ó rọ̀mọ̀ bí Yorùbá ṣe ṣẹ̀.
3. Kí ni àṣà? Pín àṣà síṣọ̀rí gégẹ̀ bí àwọn onímọ̀ ṣe pín in
4. Tọ́ka sí àwọn ẹ̀yà Yorùbá tí wọn wà ni ipínlẹ̀ kọ̀ọkan lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà.
5. Tọ́ka sí àwọn Ọ̀rìṣà ilẹ̀ Yorùbá, kí o sì şàlàyé kíkún lórí ọkan nínú wọn.

Ìwé Ìtókasi

- Adeigbe, I. A. (2020). Semioticization in Ègbá funeral poetry. *Òpànbàtà: LASU Journal of African Studies*, 8, 1-11.
- Adeoye, C. L. (1979). *Àṣà àti iṣe Yorùbá*. Ibadan: Oxford University Press.
- Adeyemi, R.O. (2025). A Speech Act Study of Rara Alaafin Oyo. Unpublished Ph.D. Thesis. University of Ilorin, Nigeria.
- Àjàyí, B. (2001). Lítirésò alohùn Yorùbá. In B. Àjàyí (Ed.), *Èkó ìjìnlẹ̀ Yorùbá: Èdà-Èdè, lítirésò àti àṣà* (pp. 132-144). Ìjẹ̀bú-Òde: Shebiotimo Publications.
- Ajisafe, A. K. (1972). *Iwe itan Abeokuta*. Abeokuta: The Hardcore Society.
- Akinlabi, A., & Adéníyí, H. (2017). The language and its dialects. In T. Fálólá, & A. Akínýemí (Eds.), *Culture and Customs of the Yorùbá* (pp. 31-46). Austin: Pan-African University Press.
- Atanda, J. A. (1973). *The new Òyó empire: Indirect rule and change in Western Nigeria 1894 - 1934*. London: Longman.
- Atanda, J. A. (1980). *The introduction to Yorùbá history*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Awóbùlúyí, O. (2001). Ìtàn èdè Yorùbá. In B. Àjàyí (Ed.), *Èkó ìjìnlẹ̀ Yorùbá: Èdà-Èdè, lítirésò àti àṣà* (pp. 8-28). Ìjẹ̀bú-Òde: Shebiotimo Publisher.
- Awóbùlúyí, O. (2014). *Yorùbá kò gbọdò kú*. Ilé-Ifẹ̀: Ọbáfẹmi Awólọwọ University.
- Awoniyi, T. A. (1978). *Yorùbá language in education*. Ibadan: Oxford University Press.
- Babalọla, A., Awoniyi, A., Olukoju, O., Alaba, O., Ọjẹtunde, O., Abọlarin, A., & Adelusi, O. (1988). *Ìwé imọdòtun Yorùbá fún ilé-ìwé gíga: Ọdún kùnní*. Ikeja: Longman Nigeria Limited.
- Dasaolu, B. O., & Ofuasia, E. (2020). On the origin , migration and identity of the Yorùbá people: A philoso[hical account. In *Yorùbá Nation and Politics since the Nineteenth Century: Essays in honour of Professor J. A. Atanda* (pp. 261-274). Texas: Pan African University Press.
- Eades, J. S. (1980). *Changing cultures: The Yoruba today*. London: Cambridge University Press.
- Fadipe, N. A. (2012). *The sociology of the Yorùbá*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Johnson, S. (1921). *The history of the Yorubas*. Lagos: C.M.S. Bookshops.
- Ládélé, T. A., Oyèbámijí, M., Awórindé, I. A., Oyèrindé, O., & Ọládàpọ, O. (2006). *Àkọjọpọ iwádii ìjìnlẹ̀ àṣà Yorùbá*. Ìbàdàn: Gavima Press Ltd.
- Ọdúnjọ, J. F. (1978). *Èkó ìjìnlẹ̀ Yorùbá aláwíyẹ fún àwọn ilé èkọ gíga*. Ibadan: The Caxton Press Limited.
- Ogundeji, P. A. (2009). Èdè Yorùbá gégé bí ọkọ tí a fí n tu iwà ọmọlúàbí gúnlẹ̀ sébùúté ayọ láwùjọ. In A. Ọgúndèjì, & A. Àkàngbẹ (Eds.), *Ọmọlúàbí: Its Concept and Education in Yorùbá Land* (pp. 69-88). Ìbàdàn: Ibadan Cultural Studies Group.
- Olumuyiwa, T. (1994). *Àwọn ẹka-èdè Yorùbá*. Ìbàdàn: Montem Paperbacks.
- Owólabí, O., Aderanti, B., Olúnládé, T., Aládéwólú, O., Ajélétí, F., Adélójú, T., & Ọlábímtán, A. (2018). *Ìjìnlẹ̀ èdè àti lítirésò Yorùbá*. Ìbàdàn: Evans Brothers (Nigeria Publishers) Limited.
- Oyèbámijí, M., Adébòwálé, O., Àlàgbé, A., & Oyèrindé, O. (2009). *Èkọ èdè Yorùbá Titun*. Ìbàdàn: University Press Plc.
- Oyinloye, M. A. (2014). Challenges in conserving soapstones in national Museum, Esie, Nigeria. *Agidigbo: ABUAD Journal of the Humanities*, 2(2), 206-213.